

СВЕТИЛИШТЕ НА ДИОСКУРИТЕ КАЈ ДЕМИР-КАПИЈА

За време изградбата на автопатот, на делницата Неготино-Гевгелија, во месец мај 1959. година, откриени се остатоци од еден археолошки објект и група наоди, кои се нешто подоцна пренесени во Археолошкиот музеј во Скопје. Локалитетот каде е откриен овој објект се наоѓа 4 км. северно од Демир Капија, на една точка каде новиот автопат и железничката пруга најмногу се доближуваат. Неговото откривање треба да благодари на околноста што токму на ова место е поставен пропуст со потпорен сид за новиот пат, поради што пак ни беше оневозможено да извршиме ископување и подетално проучување на објектот. При ваквата положба, единствено што можеше да се забележи беа остатоци од два зида кои се соединуваа под прав агол. Останатиот дел од објектот е сосема разрушен пред нашето доаѓање на локалитетот. Според зборовите на присутните, целиот наод е откриен на купиште помеѓу овие два зида, на простор од околу 6 квадратни метри. При разгледувањето на теренот каде се изведуваа земјени работи, како и профилите создадени со нивелирањето на патот не се констатирани никакви траги од културен слој.

Судејќи по осаменоста на објектот може да се заклучи дека во случајов се работи за светилиште, а наодите зборуваат дека е во прашање светилиште посветено на Диоскурите. Наодот го сочинуваат една женска и две машки мермерни статуети, три мермерни релјефни икони, фрагмент од еден стаклен сад и околу 200 бронзени, знатно оштетени монети.

Опис на наодите

1. — Еден од најпривлечните наоди е групата на Диоскурите и богињата во слободна пластика (Сл. 1). Тоа се три статуети со височина од сса 0.50 м.¹ кои стоеле на еден постамент грубо изработен со вдлабнатини во кои биле углавени базите на статуетите.

¹ За време на земјотресот во 1963. г. овие статуети беа уништени.

Богињата стои мирно со тежината на телото на левата нога, додека десната е свиткана во коленото и повлечена назад. Облечена е во долг хитон со високо препашана половина, а од горе има префрлен химатион. Во левата рака таа држи факел. Главата и десната рака не се сочувани.

Сл. 1. — Демир-Капија, група на Диоскурите и богињата во слободна пластика.

Диоскурите, знатно оштетени, со повеќе преломи и без глави, стојат на десната нога, а како потпирачи им служат пенушки на кои во плиток релјеф се претставени коњски протоми. Диоскурите се голи со кратки хламиди префрлени преку рамениците и градите. Нивните фигури се издолжени со благо нагласена мускулатура.

2. — Релјефна икона (шир. 0.56, вис. 0.40 м.) со неправилна овална форма. Во вдлабнатото поле претставени се Диоскурите во придружба на една богиња, која стои на левата нога додека десната е повлечена на страна. Облечена е во долг хитон и химатион префрлен преку главата. Десната рака е свиткана на градите, а левата е спуштена долж телото. Диоскурите се голи во скоро потполно идентичен став. Со едната рака тие ги придржуваат своите коњи. Преку рамениците имаат префрлена хламида, а на главите пилоси под кои се гледа долга кадрава коса. Под релјефната претстава стои јасно исписан натпис: **MAKETIANOC**.

Сл. 2. — Демир-Капија, релјефна икона на Тријадата од ледикантот Макетианос.

3. — Релјефна икона (шир. 0,46, вис. 0.73 м.) на горниот лев агол оштетена. Во вдлабнатото поле претставена е богињата придружувана од Диоскурите. Таа е облечена во долг хитон препашан во половината. Во двете раце држи факели. Диоскурите се облечени во кратки хитони, а преку нив имаат префрлени хламиди. Овој пат тие се качени на своите коњи, поставени симетрично еден наспроти друг. На главите имаат пилоси, а во рацете држат штитови. Над релјефната претстава стои натпис: [Ἀρτέμι]δι θάλαμος εὐχὴν μεγάλην τύχη... Διοσκ... ὠνδρ... ου... ἀνε... ιτων...

Додека кај првата икона го читаме името на дародавецот, тука се среќаваме со една посвета на Артемида, заштитница на брачната одаја со епитет *μεγάλη*. Лево и десно од претставата натписот е оштетен, така што секако дополнување би било произволно. Во секој случај тука било дадено името на дародавецот и веројатно неговиот етникон.

Сл. 3. — Демир-Капија, релјефна икона на Тријадата со посвета на Артемида.

4. — Релјефна икона (шир. 0,38, вис. 0,20 м.) (сл. 4) со неправилна овална форма, на горната страна оштетена. Во еден мошне рустичен стил и примитивна изработка пак се среќаваме со претставата на Тријадата. Главата на богињата и едниот од Диоскурите недостасуваат. Богињата стои мирно облечена во долг хитон и химатион. Диоскурите имаат кратки хитони и од горе префрлени хламиди. Едниот од нив држи стап. Од обете страни на Диоскурите претставена е по една конска глава.

Разгледувајќи ги четирите споменици на Диоскурите од Демир-Капија, забележуваме знатни разлики помеѓу нив. Пред сè паѓа в очи дека квалитетот на мермерот се совпаѓа со квалитетот на изработката. Групата во слободна пластика изработена од убав бел ситнозрнест мермер е секако најуспешно остварување, додека третата релјефна икона е со најслаби квалитети како во поглед на изведбата така и во употребениот материјал. Овој податок ни ја открива економската положба на дародавецот, кој према своите материјални можности го одбрал како квалитетот на мермерот така и мајсторот.

Од друга страна се забележува дека сите четири споменици се работени од одделни мајстори. Кај групата во слободната пластика имаме еден зрел мајстор-уметник, добар познавач на човечкото тело. Неговите вити и елегантни фигури како да чуваат спомен на Лисиповите следбеници. Кај првата релјефна икона се

срекаваме со една претстава добро замислена. Фигурите се мирни со природни движења на телото, убави форми и складни пропорции. Благо нагласената мускулатура оддава еден добар мајстор. Вториот релјеф содржи знатно подинамична сцена. Но додека поедини детали се мошне добро и зналечки претставени, пропорциите

Сл. 4 — Демир-Капија, релјефна икона на Тријадата.

на фигурите се занемарени. Последниот релјеф знатно заостанува зад првите два. Неговиот рустичен стил, здепастите фигури и сумарно претставените детали оддаваат еден провинциски мајстор.

Анализа на спомениците

Колку ми е познато, на територијата на СР Македонија откриени се пет споменици со претстава на Диоскурите. Од с. Троекрсти потекнува жртвеникот на кој се претставени Диоскурите без присуство на богињата²). Во Битола е откриена една релјефна икона, каде богињата е идентификувана со Епона³). Споменикот од Крушевјане покрај Тријадата содржи посвета θεοῖς Σωτήρσιν⁴). Познат е и еден примерок откриен во Стоби⁵), како и релјефната

² Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик 71, № 495.

³ Ibid. 18, № 30.

⁴ Ibid. 158, № 407.

⁵ F. Chapouthier, Les Dioscures au service d'une déesse, Paris 1936, Cat. №. 61.

икона од Живоино проследена со натпис, мошне коментиран во археолошката литература⁶. Со четирите споменици од Демир-Капија оваа бројка се зголемува на девет.

Бројната состојба на спомениците со претстава на Тријадата до сега откриени во Македонија не ги задоволува ниту од далеку потребите за донесување попрецизни заклучоци. Таа дури не дава нито доволно можности за покомплетна анализа. Но и покрај тоа, врз основа на расположивиот материјал, ќе се обидеме да ги одбележиме одликите и karakteristikите на овој вид споменици кај нас, како и да ги проследиме проблемите кои околу нив се јавуваат.

Од деветте споменици на Диоскурите регистрирани во Македонија, само еден примерок е во слободна пластика. Тоа е групата на трите статуети од Демир-Капија. Еден споменик е всушност жртвеник на кој се претставени само Диоскурите придружувани од своите коњи. Останатите седум споменици се релјефни икони со комплетна претстава на Тријадата. Тие се без исклучение изработени во вид на неправилни правоаголни плочи, обработени во хоризонтален правец, што е диктирано од самата композиција на сцената.

Иако споменици од ваков вид немаат посебни уметнички претензии, се забележува дека меѓу нашите споменици се наоѓаат примероци со знатни уметнички квалитети. Изразито место во оваа смисла заземаат статуетите од Демир-Капија, а естетскиот момент не е занемарен во релјефните претстави на жртвеникот од Троекрсти како и првата икона од Демир-Капија. Останатите споменици се со средна или знатно груба изведба, работени со единствена намена да се задоволат потребите на работодачите, приврженици на култот на Диоскурите. Овој податок ни дава можност да заклучиме дека култот на Диоскурите нашол свои приврженици во сите слоеви на друштвото.

Макар што бројот на овие споменици не е особено голем, самата нивна појава зборува дека на нашата територија, во одредено време, бил прифатен и почитуван култот на Диоскурите. Ова е дотолку позначајно ако се има предвид дека култот на Диоскурите немал масовен карактер. Околноста што овие споменици се најдени во Битолско и Прилепско, Стоби и Демир-Капија, нè наведува на уште една констатација, имено дека Диоскурите биле почитувани во краиштата кои потпаднале под хеленско влијание уште од раните епохи⁷. Со ова, заклучокот на Шапутие, дека Митра го навестува Рим, а Диоскурите Грција, наоѓа уште една потврда⁸.

⁶ Споменик 75, 13, №. 20; Споменик 77, 75, № 9; Chapouthier, op. cit. Cat. № 10; П. Лисичар, Артемида Ефеска и Диоскури на votивној стели у Битолском музеју, Жива Антика 1958, св. II, 305 и натаму; G. Daux, Sur une dédicace Macédonienne à Artémis Éphésia, BCH 1959—II, 549.

⁷ За грчкото влијание во овие краишта: I. Mikulčić, Pelagonija, 27 i n. D. Вучковиќ—Тодоровиќ, Античка Демир-Капија, Старинар 1961, књ. XII, 229 и н.

⁸ F. Chapouthier, op. cit. 101.

Наодот од Демир-Капија зборува дека тука треба секако да се смета со светилиште и тоа исклучиво посветено на Диоскурите. Ова не би можело да се однесува за другите релјефни икони од Македонија. Тоа се главно поединечни наоди, без да се знае под какви околности се откриени. Некои од нив може би припаѓале на светилишта, но при ваква состојба тоа не би можело да се тврди. Спомениците од Живоино, Битола, Троекрсти и Крушевјане се територијално многу блиски, така што би можело да се претпостави дека некои од нив припаѓале на светилиште кое би можело да се лоцира на подрачјето на Хераклеа или Стубера. Но ова би била многу смела претпоставка со оглед на тоа што до денес не е откриен нито еден објект кој би бил интерпретиран како светилиште. Според тоа, овие споменици треба да се сметаат како усамени дедикации на поединци.

Анализата на спомениците со претстава на Тријадата откриени на нашето подрачје, како и на оние регистрирани на широкиот простор од Медитеранот и Црноморското крајбрежје, покажува дека во поглед на иконографијата нашите споменици претставуваат една посебна група. Нивната иконографска шема, упростена но чиста, би можела да се сведе на следново: Централното место во композицијата на Тријадата го зазема богињата која стои мирно помеѓу Диоскурите, свртена en face, а облечена во долг хитон и химатион, понекогаш префрлен преку главата. Диоскурите, воглавно, голи, со префрлена хламида, стојат мирно покрај богињата и ги држат за узди своите коњи. Понекогаш се качени на нив. На главата скоро секогаш имаат пилоси.

Со мали отстапувања, симетријата кај нашите споменици е наполно застапена. Па дури и кога има извесни детали поставени асиметрично, тие не ја намалуваат равнотежата на претставата⁹. Фигурите се достоинствени и мирни, не покажуваат никаква акција. Само во два случаја Диоскурите се качени на коњите кои се претставени во движење, но и оваа појава не ја нарушува општата импресија¹⁰.

Додека знатен број споменици на Тријадата содржат извесни иконографски детали како олтар, животни, птици и др., кај релјефните икони од Македонија вакви детали не се среќаваат. Дури и коњето, основниот атрибут на Диоскурите¹¹, кај македонските споменици е изоставено. На арата од Троекрсти, Вулик смета дека Диоскурите држат кратки стапови¹². По мое мислење тоа се кратки мечеви. На нашата релјефна икона (бр. 2) од Демир-Капија Диоскурите држат штитови. Колку ми е мене познато, ова е единствен случај. Изнесените поединости и карактеристики наполно се однесуваат и на двете релјефни икони од Солун¹³. Нивната

⁹ Ibid. 106—107.

¹⁰ Ibid. 108.

¹¹ Ibid. 110.

¹² Споменик 71, 183, № 495

¹³ F. Chapouthier, op. cit. cat. № 5, 6.

територијална блискост, заедничките стилски особености и упростената иконографска шема, која наполно одговара на основната концепција, наметнуваат потреба овие споменици да ги издвоиме во една посебна, македонска група споменици на Диоскурите.

Идентификувањето на женското божество кое се наоѓа во состав на Тријадата е едно од многу коментирани прашања од страна на истражувачите. Богињата на релјефната икона од Битола Вулик ја идентификува со Епона¹⁴. Во релјефот од Живоино Лисичар ја гледа Артемида Ефеска¹⁵. На споменикот од Стоби богињата е изедначена со Деметра¹⁶. Шапутие, во своето замашно дело посветено на Диоскурите, во женското божество, покрај Хеката, Кибела или Деметра, тој често ја гледа нивната сестра Хелена¹⁷. На два споменика од Демир-Капија богињата е претставена со факели. Нема сомнение дека тука е во прашање Деметра. Факелот како светлосен амблем на подземните божества, чест атрибут на Деметра, го среќаваме на монетите од Александрија¹⁸, Томи¹⁹ и Лемнос²⁰. Но тој е исто така атрибут на Хелена²¹ па и на самите Диоскури²², што се објаснува со нивниот хтонски карактер. На овој начин историјата на Тријадата се вклопува во историјата на сите светлосни божества²³.

Макар што натписот на релјефната икона (бр. 2) од Демир-Капија содржи посвета на Артемида *Thalamos*²⁴, тој не му пречи на нашиот заклучок. Ова е уште една потврда дека натписот може да содржи посвета на едно божество, а на релјефот да биде претставено друго²⁵. Артемида е инаку во знатна мера почитувана во Македонија, за што ни сведочат бројните споменици²⁶. Верувам дека ова почитување има најдено одраз во претставите на Тријадата каде женското божество, иако друго во својата концепција, во случајов е изедначено со Артемида.

Диоскурите, синови на Зевс и Леда, браќата Кастор и Полукс, заштитници на морепловците (*theoi soterai*), свезда утринска и вечерна (*phosphoroi*), носители на светлоста, симболизираат братска љубов и пријателство. Изникнат веројатно во критско-микенскиот круг, нивниот култ распространет е првобитно на

¹⁴ Споменик 71, 18, № 30.

¹⁵ П. Лисичар, *op. cit.* 308.

¹⁶ Daremberg—Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1926, 768.

¹⁷ F. Chapouthier, *op. cit.* 153, 127 и н.

¹⁸ *Ibid.* Cat. № 27.

¹⁹ *Ibid.* Cat. № 88—91.

²⁰ *Ibid.* Cat. № 94.

²¹ *Ibid.* 140.

²² *Ibid.* 273, fig. 47.

²³ *Ibid.* 332.

²⁴ Daremberg—Saglio, 141—142.

²⁵ F. Chapouthier, *op. cit.* 32.

²⁶ Р. Марић, Антички култови у нашој земљи, 1933, 37; Споменик 75, № 70; Споменик 77, № 58; Споменик 78, № 20; Споменик 98, № 354.

Пелопонес²⁷, а подоцна на целата Егејска област. Поради заедничките својства со Кабирите, во хеленистичко време, култот на Диоскурите изедначен е со култот на овие самотрачки божества и како таков особено распространет во областа на северна Егеја²⁸.

Диоскурите, носители на светлоста и заштитници на морепловците, особено се почитувани во приморските градови. Покрај самата Грција и Егејските Острови, нивниот култ е посведочен во северна Африка, Александрија, Мала Азија, како и во Црноморските градови Томи и Одесос²⁹. Присуството на едно светилиште посветено на Диоскурите длабоко во континентот се објаснува со фактот што култот на овие божества, иако се оддалечува од морето, сепак останува во срцето на речните долини³⁰.

Светилиштето на Диоскурите кај Демир-Капија е знатно оддалечено од веќе познатиот археолошки локалитет, кај што се констатирани архитектонски објекти и некропола³¹. Како што напомниме и во уводот, тоа било сосема осамен објект, далеку од населбата, но и покрај тоа мошне пристапно. Неговото местоположение дозволува да се претпостави дека тоа се наоѓало токму на патот кој водел од Антигоне за Стене, во самата долина на Вардар.

Со жал мораме да констатираме дека и ова единствено светилиште на Диоскурите кај нас не ни дава многу податоци за согледување на неговиот карактер. Од остатоците на објектот и испитувањето на теренот би можело да се претпостави следното. Наоѓајќи се на природна падина на теренот, влезот во светилиштето се наоѓал свртен на север, кон долината на Вардар. Можно е дека неговата задна фасада била делумно вкопана. Светилиштето имало правоаголна форма, а судејќи спрема тоа што сите споменици се најдени на купиште, тоа имало мали димензии и било знатно упростено.

Датирање

Прецизно датирање на спомениците со претстава на Тријадата од Демир-Капија е тешко да се изведе. Карактерот на спомениците од ваков вид и во повеќето случаи нивната примитивна изработка, не даваат можност за поточно временско определување. Судејќи по формата на буквите во текстот кој ја следи релјефната икона (бр. 2), споменикот припаѓа на империјалната епоха — II—III век од н. ера³². Нешто повеќе можности за датирање дава групата

²⁷ Daremberg—Saglio, 258.

²⁸ F. Chapouthier, op. cit. 153 и н.

²⁹ Види карта, F. Chapouthier, op. cit. fig. 1.

³⁰ Ibid. 101.

³¹ Д. Вучковиќ—Тодоровиќ, op. cit. 229 и н.; Н. Петровиќ, Демир-Капија, Старианар Н. С. XII, 1960.

³² На ова место ѝ се заблагодарувам на д-р Фанула Палазоглу за укажаната помош во текот на мојата работа.

во слободна пластика. Како нејзина најблиска аналогија би ја навеле релјефната претстава на саркофагот од Кефисија³³. Блискоста особено се огледа во пропорциите на фигурите, претставувањето на мускулатурата, третманот на облеката и стилот воопшто. Датирањето на овој саркофаг во втората половина на II век од н. е. приближно би се однесувало и за нашата група. Неколку статуи на Диоскурите покрај кои се претставени коњски протоми стојат во врска со нашиот примерок. Статуата на т. н. Александар од Кирена³⁴, датирана во II век од н. е., стилски и концепциски одговара на нашата група. Идејата која произлегува од вака поставената коњска протома, сврзана за подземниот свет, е изразена и во нашиот примерок. Акантусот кој често ја прати коњската протома и ја означува границата помеѓу животот и смртта³⁵, во нашиот случај заменет е со стебло од дрво. Овој симболизам сврзан за Диоскурите наполно одговара на нивниот хтонски и небески карактер. Од останатите блиски споменици ќе ги наведеме примероците од Елевсина³⁶, Баи³⁷, и Лувр.³⁸ Коњската протома од Сирмиум се приклучува кон оваа категорија споменици на Диоскурите³⁹.

Што се однесува до прашањето кога култот на Диоскурите продира во нашите краишта и до кога трае, тешко е да се каже нешто поодредено. Податоците што ни ги пружаат нашите споменици не се нито од далеку доволни за изведување на поконкретен заклучок. Од деветте споменици, откриени во Македонија, само еден е датиран во 160 г. од н. ера⁴⁰. Повеќето споменици поради својата рустична изработка не дозволуваат никаква стилска операција. Материјалните сведоштва за распространетоста и траењето на култот на Диоскурите воопшто, укажуваат дека II и III век од н. ера е време кога се тие најинтензивно почитувани, одн. дека во тоа време им се посветувани ликовни претстави во најголем број.⁴¹ На овој начин, датирањето на нашите споменици се вклопува во општото датирање на споменици со претстава на Тријадата.

Меѓу останатиот подвижен материјал од светилиштето особено внимание привлекува депото од бронзени монети, кои се за жал наполно уништени. Од неколкуте нешто подобро сочувани примероци што бевме во состојба да ги одредиме, би можел да се согледа и нивниот карактер. Тоа се македонски монети од II век пред н. ера, меѓу кои се издвојуваат автономни изданија без име на

³³ F. Chapouthier, op. cit. Cat. № 15.

³⁴ Ch. Picard, Sur un groupe mutilé d'Eleusis: Le Dioscure à la protomé chevaline, 438, fig. 4.

³⁵ Ibid. 437.

³⁶ Ibid. 436, fig. 1.

³⁷ Ibid. 447, fig. 8.

³⁸ Ibid. 452, fig. 12 и 13.

³⁹ Brunšmid, Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva, N. S. VIII, 905, 49, fig. 92.

⁴⁰ Споменик 98, 77.

⁴¹ F. Chapouthier, op. cit. 32.

владетели, ковани околу 185—168. г.⁴², како и монети на Амфиполис и Тесалоника, ковани од времето на Филип V до императорското време⁴³. Заради подобар увид, ќе изнесеме неколку примероци:

1. А. Глава на Аполон со ловоров венец на д.
R. ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ; Триножец.
Head, 234; Мушмов, 5829.
2. А. Глава на Зевс со ловоров венец на д.
R. ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ; Крилата молнија, мон.
Head, 234; Мушмов, 5826.
3. А. Глава на Посејдон
R. ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ; сопа.
Head, 216; Мушмов, 5970
4. А. Глава на Дионис со венец на д.
R. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ; Коза на д.
Head, 245; Мушмов, 6610
5. А. Глава на Атина со шлем на д.
R. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ; коњ во галоп на д., под коњот молнија Мушмов, 6638.

Како што видовме погоре, спомениците на Диоскурите од Демир-Капија припаѓаат на II и III век од н. ера. Егзистирањето на светилиштето грубо се вклопува во истите временски рамки. Меѓутоа, податоците што ни ги даваат монетите наметнуваат еден нов проблем. Имено, дали светилиштето потекнува од времето на монетите, и ако е така, дали уште тогаш го имало истиот карактер. Друга претпоставка би била дека монетите се приложени како дар значително подоцна. На овие прашања тешко би можел да се даде сигурен одговор. Во секој случај, самиот објект на светилиштето е знатно постар од спомениците со ликовните претстави на Тријадата.

Скопје.

Викијорија Соколовска.

RÉSUMÉ

Viktoria Sokolovska: UN SANCTUAIRE DES DIOSCURES À DEMIR-KAPIJA

En 1959, à 4 km environ au nord de Demir Kapija, on a découvert des débris d'un sanctuaire dédié aux Dioscures. Dans cet objet, on a trouvé 3 icônes en relief, ainsi que 3 statuettes en marbre (une de femme et deux d'hommes) représentant les Dioscures accompagnés d'une déesse. Avec celles-ci, on a trouvé aussi environ 200 pièces en bronze, très abîmées, parmi lesquelles il y a des monnaies macédoniennes sans les noms des souverains, frappées vers 185—168 av. n.è., ainsi que des monnaies d'Amphipolis et de Thessalonique frappées depuis l'époque de Philippe V jusqu'à l'époque impériale.

⁴² В. Head, *Historia nummorum*, 234; Н. Мушмов, *Античните монети на Балканскиот полуотров*, София 1912, 345.

⁴³ Head, *op. cit.* 245.

L'analyse des monuments représentant les Dioscures, enregistrés sur une large étendue de la Méditerranée à la Mer Noire y compris le continent qui les sépare, montre que les monuments découverts sur le territoire de la Macédoine se caractérisent d'un style particulier, d'un schéma iconographique simple et pur, sans détails et attributs supplémentaires, où domine la divinité féminine avec ses compagnon, idée qui correspond entièrement à la conception élémentaire de la Triade. A cause de ces particularités nous les classons dans un groupe spécial de monuments macédoniens représentant la Triade.

Quoique le nombre de ces monuments-ci ne soit pas remarquable, leur existence seule montre que le culte des Dioscures était adopté en Macédoine et, surtout, dans ses régions du sud qui depuis longtemps avaient senti l'influence hellénique. Il est difficile de dire quand ce culte fut adopté et combien de temps a-t-il duré.

Les témoignages matériels de l'étendue et de la durée du culte des Dioscures en général démontrent que l'on leur dédiait des représentations figuratives en majeur nombre au cours des IIe et IIIe siècles de n.è. La datation des monuments de Demir-Kapija pourrait s'insérer dans la datation générale des monuments représentant la Triade. Les plus proches analogies dans le groupe de sculpture libre (fig. 1) serait la représentation en relief sur le sarcophage de Képhisia et la statue du soi-disant Alexandre de Cyrène, datées du IIe siècle de n.è.

L'écriture du texte qui accompagne l'icône en relief (fig. 3) correspond aux IIe et IIIe siècles de n.è.

Sur deux monuments de Demir-Kapija, la déesse est représentée avec des flambeaux. Je pense que c'est Déméter. Bien que l'inscription sur l'icône en relief (fig. 2) contienne une dédicace à l'Artémis *Thalamos*, cela n'empêche notre conclusion. L'adoration d'Artémis en Macédoine, dont témoignent plusieurs monuments, s'est reflété dans la représentation de la Triade, où la divinité féminine, bien que différente par sa conception, dans le cas cité, est identifiée avec Artémis.

Tandis que le premier relief (fig. 2) porte le nom du donateur Makétianos, la deuxième icône en relief offre une dédicace à l'Artémis, protectrice de la chambre nuptiale. A gauche et à droite de la représentation, l'inscription est abîmée, si bien que tout complètement serait arbitraire. En tout cas, il s'y trouvait le nom du donateur et, probablement, son ethnique.

Les monnaies qui datent du IIe siècle av. n.è. nous mettent devant un dilemme, à savoir, si le sanctuaire même date de cette époque, ou bien si elles y sont mises comme un ex-voto beaucoup plus tard.
